

MUSA QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN XANLIĞININ RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI VƏ TÜRKMƏNÇAY DANIŞIQLARI

XVIII yüzilliyin sonlarında Qafqaz uğrunda gedən müharibəyə Qərbi Avropa ölkələri gizli olsa da, müdaxilələrini gizlətmirdilər. Müharibə alovları içərisində od tutub yanan Qafqazın Cənub hissəsində yerləşən Azərbaycan at tapdaqları altında olsa da, özünün azadlığı uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə qalxmışdı. Əslində Qafqazı odlara bürüyən Rusiyanın və İngiltərənin bazar uğrunda apardığı mübarizə böhran nöqtəsinə çatıb İranla Rusiya arasında müharibəyə çevrilmişdi. Fransanın və İngiltərənin İranda nüfuzu yüksək idi, bir növ onlar hərbi müttəfiq kimi çıxış edirdilər.

Yeri gəlmişkən, Qafqazı işğaldan sonra bir neçə hissəyə bölüblər. Bütün tarixi sənədlərdə Qafqazda gedən siyasi hadisələr bir-birindən ayrılmazdır. Məsələn, P.Zubov Qafqazda gedən müharibələrin canlı şahidi idi. Onun bu müharibələrə aid yazdığı kitablar o illərin sənədləri əsasında tərtib edilmişdir. Onun yazdığı kitablardan biri Qafqazın işğalında rus döyüşçülərinin qəhrəmanlığına həsr edilmişdir (1).

Həmin kitabda 16-cı səhifədəki bir abzasda yazılanlar yuxarıdakı fikrimizi təsdiqləyir: «9 sentyabr 1802-ci ildən general-mayor knyaz Sisiyanov Gürcüstanda Baş komandanlıq edir». Abxaziya, Quriya, Minqreliya və İmeretiya da öz hökumətlərini qurmuşdular. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları yalnız zahirən Persiyadan asılı idilər. Həmçinin Şəki, Şirvan, Qarabağ, Talış, Bakı, Quba və Dərbənd xanlıqlarının öz xanları var idi. Gəncə xanlığı Persiya (İran) və Gürcüstanla əlaqə saxlayırdı. Dağlı hakimlər: Tarki şamxallığı, Avar xanlığı, Qaraqaytaq usmiliyi, Qazı-qumıq xanlığı bilmirdilər ki, Rusiya, ya İran vassallığında qalsınlar (1, s. 16).

I Rusiya-İran müharibəsi 1813-cü ildə Gülüstan sülh müqaviləsi ilə başa çatsa da, sonrakı dövrlərdə o dövlətlərin münasibətləri kəskinləşdi. Belə bir münasibət II Rusiya-İran müharibəsinin yaranması üçün zəmin hazırladı.

1826-cı ilin iyul ayında İran ordusu Arazı keçərək Şuşanı mühasirə et-sə də, şəhər təslim olmadı.

1826-cı il iyulun 26-da Salyan işğal olundu (9). Sentyabr ayınadək Qarabağ, Şəki, Şirvan, Talış əyalətləri və ətraf bölgələr də tutuldu. Ruslar isə yalnız bundan sonra əks hücum keçdilər. Onların ordusu Şamaxor (Şəmkir), Gəncə və başqa döyüşlərdə əldən verdikləri mövqeləri geri qaytardılar. Bu arada, yəni 1827-ci ilədək döyüşlər bir az ara verdi. Rusiya İranla müharibə ilə əlaqədar olaraq 1826-cı il sentyabr ayının 16-da «Bəyannamə» elan etdi. Burada gələcək sülh müqaviləsinin əsas müddələri ümumi formada yazılmışdı. Bu bəyannamədəki təklifləri və Gülistan sülh müqaviləsindəki ayrı-ayrı maddələr əsasında sülh və ticarət müqaviləsinin layihəsi tərtib olunsada, nəticəsi müsbət olmadı. Rusiya qoşunlarının Qafqazdakı baş komandanı A.P.Yermolovun və A.S.Mensikovun, həmçinin Rusiyanın xarici işlər naziri qraf Nesselrodenin ciddi-cəhdi nəticəsiz qaldı (9).

Çünki sülh müqaviləsi haqqında ilkin danışıqlara 1827-ci ilin fevralında İran tərəfi soyuq yanaşdı. Bunu görəndə Rusiya hökuməti rus qoşunlarının yenidən hücumda başlamasını qərara aldı. Yenidən başlanan hücumlar çox kəskin oldu (9). Tədqiqatçıların əksəriyyəti yazır ki, Naxçıvan iyunun 26-da döyüşsüz tutuldu, Abbasabad qalası iyulun 7-də təslim oldu (9). Yox, bu fikir qətiyyənlə doğru deyildir. Əvvəldə dediyimiz kimi, bu illərdə hadisələr o qədər qarışıq, gözlənilməz idi ki, adicə siyasi bir səhv hər hansı bir məkanın tamam məhv edilməsini sürətləndirirdi. Axı, bir də o dövrdə yazılan gündəliklər və bunlar əsasında yazılan kitablar tamam ayrı faktlar söyləyirdi. Bir də Rusiya çarı bu döyüşlərdə ölənlərin sayını XIX əsrin axırınadək gizli saxladı. Deməli, məsələ heç də bözi tədqiqatçıların düşüncüləri kimi deyilmiş. Bu yazımızda əsasən gizli Türkmənçay danışıqları haqqında söhbət açmaq istədiyimiz üçün Abbasabad və Cavan Bulaq döyüşləri haqqında (tarixi sənədlər əsasında) ayrı yazıda danışmağı nəzərdə tutmuşuq.

Abbasabad qalasında gedən döyüşlərdə məğlub olan Abbas Mirzə iyul ayında yenidən Rusiya ilə danışıqlara başlamağı qərara aldı. O, öz kاتب Mirzə Salehi məktubla qraf Paskeviçin yanına göndərdi. Persiya (İran) ilə danışıqlara diplomat A.S.Qriboyedov göndərildi (2, s. 76).

19 iyul 1827-ci ildə Qriboyedov özünün baş tərcüməçisi A.A.Bakıxanovla Abbas Mirzənin hərbi düşərgəsinə gəldi. Danışıqlar Qaraziyəddin deyilən yerdə bir neçə gün davam etdi. Rusiya tərəfi hərbi təminat, həmçinin Naxçıvan və İrəvan xanlığını istəyirdi. Abbas Mirzə isə döyüşlərin 10 ay müddətinə dayandırılmasına çalışırdı. Qaraziyəddində aparılan danışıqlar nəticəsiz qaldı. Və bu haqda Qriboyedov qraf Paskeviçə geniş, ətraflı bir raport hazırladı. Maraqlıdır ki, çar hökuməti bunun mətbuatda çapını qadağan etmişdi. Yalnız 1873-cü ildə «Russkaya starina» jurnalında çap üzü gördü (2, s. 76-77).

Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində Türkmənçay danışıq-

larına qədər və o danışıqlara aid maraqlı arxiv sənədləri saxlanılır. 11-ci fondada saxlanılan «Diplomatik dəftərxananın işi» başlığı ilə «Türkmənçayda Persiya ilə bağlanan sülh müqaviləsi haqqında» olan iş orijinal olduğu üçün çox maraqlıdır. Bu iş, yəni qovluqdakı sənədlər elə həmin vaxtlar yazılanlardır. 142 səhifəlik olan bu iş 12 fevralda başlayıb 20 avqustda qurtarıb. Özü də sənədlər 1828-ci ilə aiddir (4). Bu haqda bir az sonra ətraflı söhbət açacağıq. Çünki Türkmənçayda aparılan gizli danışıqlardan əvvəlki danışıqları bilmədən məsələni incələmək olmur. 11-ci fondada saxlanılan «Abbas Mirzə ilə danışıqlara saray müşaviri Qriboyedovun Qarabada göndərilməsi» adlı işdə çox maraqlı dialoqlar var. Bu sənəd 6 saatlıq danışıqın mətnidir (5). Və burada o qədər diqqət çəkən məsələlər var ki, çar hökuməti sonralar Persiya ilə dostluğu pozulmasın deyə, onun çapına qadağa qoyur. Bu sənədi diqqətlə oxuyub dərinlən təhlil edəndə aşkar oldu ki, hər iki tərəf üçün bu danışıqlar çətin olub.

Təzminat məsələsində Rusiya tərəfi heç cür güzəştə getmək istəmir. Çünki onlar bu təzminatla düşmən tərəfi uzun illər iqtisadi cəhətdən zəif saxlamaq məqsədini güdürdülər. Çünki müharibədə hərbi uğurların əsasını iqtisadi güc qoymuş olur.

Abbas Mirzə görüşlərin birində diplomat Qriboyedova deyir: «General Paskeviçin ən qorxulu silahı, mən hesab edirəm ki, onun özünün tabeliyində olan müsəlmanlara, həmçinin bizimkilərə olan insansevər və ədalətli münasibətidir. Belə bir bacarıq özgə bir xalqda razılıq hissi yaradır, bu hal mənə məlumdur. Ancaq çox təəssüf ki, bütün Persiyada bunu anlayayan mənəm». Yeni baş komandan qraf İ.F.Paskeviç danışıqların nəticəsiz olduğunu görən kimi oktyabr ayında İrəvanı da işğal etdi. Hələ 1826-cı ilin axırından Cənubi Azərbaycan torpaqlarına daxil olan rus qoşunları Təbriz istiqamətində hücumu genişləndirdilər. 13 oktyabrda Təbriz şəhəri rusların əlinə keçdi. Rus qoşunlarının bu qələbəsini görən Persiya hökuməti danışıqlara başlamaq arzusunda olduğunu Rusiya tərəfinə bildirdi (2, s. 81-82).

Yuxarıda adını çəkdiyimiz arxiv işində danışıqlar sənədli şəkildə dəqiqliklə öz əksini tapıb. Rəsmi olaraq danışıqlar 6 noyabr 1827-ci ildə başlandı. O vaxtlar ərazi sərhədlərini dəqiqləşdirmək üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Danışıqlar Dehqarqan kəndində 10 noyabr gündüz saat 12-də başlandı. Rusiya nümayəndə heyətinə general İ.F.Paskeviç, A.S.Qriboyedov, A.M.Obrezkov, A.K.Amburger, N.D.Kiselyov və tərcüməçilər A.B. Bakıxanov və Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin kollegiya üzvü Q.M.Vlanqalı daxil idilər. Persiya (İran) tərəfindən vəliəhd Abbas Mirzə, qaimməqam Fərrahani, bəylərbəyi Fətəlixan, katib Mirzə Məhəmməd Əli və fransız dili tərcüməçisi Mirzə Məsud təmsil edirdi. Qraf Paskeviç aşağıdakı şərtləri qoymuşdu: 1) İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya güzəşt edilməsi, 2) Talış xanlığından İran qoşunlarının çıxarılması, 3) 15 kurur (təxminən 30 milyon rus rublu) miqdarında təzminat verilsin.

Qraf Paskeviçin belə bir şərti də vardı ki, əgər Persiya tərəfi bu pulu verməkdən imtina etsə, onda Rusiya tərəfi Azərbaycan əyalətini – Təbrizlə birlikdə – tamamilə Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının hamısını Rusiya ərazisinə birləşdirsin. Əslində qraf Paskeviç elə bu yöndə iş aparıb, xanlıqların xanlarının hamısını razı salmışdı. İki iclasın nəticələri haqqında İrana bildirildi. 26 noyabrda İran tərəfinin təklifləri dinlənildi. İran şahı Rusiyanın tələbləri ilə razılaşırdı, amma təzminatın 10 kurur olmasını istəyirdi (3, s. 63; 4).

Konfransın 4-cü və 5-ci iclası (29 noyabr, 9 dekabr) sakit keçdi. Burada müzakirə edilən o qədər də vacib məsələlər olmadığı üçün mübahisə yaratmırdı. Ancaq kapitan Volkovskinin gətirdiyi xəbər yenə də münasibətləri kəskinləşdirdi. Onun məlumatına görə, İran tərəfi belə qərara alır ki, əgər Rusiya qoşunları Cənubi Azərbaycandan çıxarılsa, 5 kurur təzminat ödəniləcək. Qalan təzminat hissə-hissə ödəniləcək. Bu xəbər Abbas Mirzəni çox narahat etdi. Çünki hərbi əməliyyatlar yenidən başlayacaqdı. Narazılıqlar yanvarın 7-də danışıqların kəsilməsinə gətirib çıxardı. Rus qoşunları yenidən hücumə keçməklə İrana təzyiqi gücləndirdilər. Yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də Ərdəbil tutuldu (9). Rus qoşunları Mianəyə gəlib çatdılar. Ucan qalasına çatmamış İngiltərənin Tehrandakı səlahiyyətli səfiri Makdonald xəbər gətirdi ki, şah şərtlərə razıdır (2, s. 109).

Mianədən 33 kilometr şimal-qərbdə olan Türkmənçay kəndi sülh danışıqları üçün seçildi. Fevralın 6-da rus diplomatik korpusu da gəlib buraya çıxdı. İran tərəfindən Mənuçöhr xan və Mirzə Əbülhəsən xan da səlahiyyətli nümayəndələr kimi nümayəndə heyətinə daxil edildilər. Yeri gəlmişkən, adı çəkilən Mənuçöhr xan əslən erməni və yəhudi qarışıqlı olub, bir vaxtlar İrana əsir gətirilsə də, danışıqlarda şahın vəziri kimi iştirak edirdi. Familyası Yenikolopov olan bu şəxs Azərbaycana İran ermənilərinin köçürülməsində əlahiddə işlər görüb.

Sayca 7-ci iclas 10 fevrala təyin edildi. Rusiya tərəfi konfransın materiallarının işini Qriboyedova tapşırırdı (2, s. 109).

1828-ci il fevralın 9-dan 10-na keçən gecə saat 12.00-da Abbas Mirzənin münəccimi tərəfindən müəyyən edilmiş vaxtda Türkmənçay müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin orijinalına qraf İ. Paskeviç və A. Obrezkov qol çəkmişlər. Bu müqavilə imzalandıqda rus toplarından 101 yaylım atəşi açıldı.

Müqavilə 16 maddədən ibarət idi (4).

Türkmənçay müqaviləsi Rusiya tərəfindən 1828-ci ilin martında, İran tərəfindən isə iyul ayında ratifikasiya edilmişdir. Onu da deyək ki, bu müqavilənin hazırlanmasında əsas rol oynayan tarixi sənədlərdən biri Rusiya çarı I Nikolayın qraf İvan Paskeviçə göndərdiyi məxfi məktubudur (29 noyabr 1827-ci ildə) (6). Türkmənçay müqaviləsi bağlanan il qış çox sərt gəlmişdi. Bu müqavilənin bağlanmasında Rusiya tərəfi daha çox qazandı. Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazilərinə sahib oldu. Xəzər

dənizinin tamamilə sahibi oldu. Rusiya imperiyası öz sərhədlərini genişləndirməklə Rusiyanın Orta Asiyada da siyasi və iqtisadi nüfuzunu artırdı. Və 1917-ci ilədək Rusiya-İran münasibətlərini sabit saxladı (2, s. 109-110).

Türkmənçay müqaviləsi Rusiyada dəfələrlə çap edilmişdir. Tbilisidə Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanılan sənədləri araşdırarkən aydın oldu ki, bu sənədlərdən istifadə edərək çox məsələləri incələmək olar. Azərbaycanı yarıya bölən bu müqavilədən nifrətlə, qəzəblə yazmaqdan, onu ətraflı öyrənməyimiz tariximiz üçün çox vacibdir. Maraqlı doğuran bir sual da var: Nə üçün münəccimlər gecə saat 12-ni seçmişdilər?

Arxivdə 82 vərəqlik bir iş yenə bu müqaviləyə aiddir (7).

Ayrı bir işdə bu müqaviləyə görə 73 nəfər rus hərbiçisi «Sire-Xurşid» ordeninin müxtəlif dərəcələrini almazla birlikdə alıblar. Sənədlər toplusu 395 vərəqdır (8).

Burada 23 aprel 1828-ci ildə başlanıb 3 fevral 1834-cü ildə qurtaran 84 səhifəlik bir işdə isə ruslara bu müqavilədə kömək edənlərin siyahısı var: medal alanlar, rüsvət pul alanlar. Başqa adamları tərifləməyi sevməyən qraf Paskeviç Qriboyedovun xidmətlərini çar I Nikolaya yazdığı məktubda tərifləyirdi: «Mən cəsarət edib deməliyəm ki, o siyasi işlərdə mənim üçün çox faydalı olmuşdur. Pulların bir qismini qabaqcadan almamış danışıqları başlamamağı məsləhət etdiyi üçün ona minnətdaram, nəticə göstərdi ki, əks təqdirdə biz uzun müddət istənilən müvəffəqiyyətə nail ola bilməzdik».

Qriboyedov bəzi nüfuzlu əyanları rüsvət yolu ilə ələ almağa da təşəbbüs etmişdi. Bu barədə «Parsiyanın müxtəlif əyanlarına, sülh danışıqları zamanı göstərdikləri xidmətləri üçün pul buraxılmasına dair arxiv» işində ətraflı məlumat vardır (8). Bunlar hamısı Azərbaycanı yarıya bölənlərdir. Türkmənçay müqaviləsinin yazılmasında müstəsna xidmətləri olan A.S. Qriboyedov haqqında N.Muravyov yazır: «O, İranda tək özü Rusiyanın 20 minlik ordusunu əvəz etdi» (2, s. 127). Baş verən bu hadisələrin burulğanında Naxçıvan xanlığını və onun yerli əhalisini xilas etmək böyük bacarıq və uzaqgörənlik tələb edirdi. Belə bir işi cəsur sərkərdə I Ehsan xan Kalbali xan oğlu bacardı. Hətta 1828-ci ildə Rusiya çarı I Nikolay öz fərmanı ilə qondarma «Erməni vilayəti» yaratsa da, Naxçıvanı erməniləşdirə bilmədi. Buna əsas maneə yaradan I Ehsan xan Kəngərli və onun qorxmaz hünərli süvariləri oldu. Çar I Nikolay ona baş ağrısı gətirən süni «Erməni vilayətinin» ləğv etməyə məcbur oldu. Çox məsələlər var ki, biz bir daha onları araşdırmaqla Azərbaycanı yarıya bölənlərin iç üzünü açmaqla bərabər, bəzi həm də doğma vətənimiz Azərbaycana və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvana qırılmaz təllərlə bağlayır. Bu gizli danışıq sənədləri nə qədər kədər doğursa da, Naxçıvan bütün yüzilliklərdə olduğu kimi qürurla dayanıb özünün mərd, hünərli, qorxmaz oğulları ilə öyünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Zubov P. Podviqi russkix voinov v stranax Kavkazskix, 1800-1834 god. T. II, S.-P., 1836, 269 s.
2. Enikolopov İ.K. Qriboedov i Vostok. Erevan: Aypetrat, 1954, s. 76.
3. Enikolopov İ.K. Qriboedovun həyatı. Bakı: Azər nəşr, 1946, s. 63.
4. Üentralğniy Qruzinskiy İstoriçeskiy Arxiv, Tbilisi: f.11, d.11, 1828, 142 l.
5. ÜQİA, Tbilisi: f.11, d.9, 1828 (tekst v kopii).
6. ÜQİA, Tbilisi: f.11, d.11, s.1-4. Pisğmo qrafu Paskeviçu ot üarə Nikolao I, S.-P., 29 noəbrə 1827.
7. ÜQİA, Tbilisi: f.11, s.9. O poruçenii polkovniku Remnenkampfu predloc. na mest. novoy qran. po Turkmençayskomu traktatu poloc. meçdu Rossiey i Persiey, 8 maə 1828-7 ənvərə 1830.
8. ÜQİA, Tbilisi: f.11, d.10. O naçraçdenii medalami i dengqami raznoqo zvanio lödey, okaz. nam slucbu, 23 aprelə 1828-3 fevralə 1834. 84 l
9. «Vətən səsi» qəz., 1990, 30 may.

Musa Kuliev

ZAXVAT NAXÇIVANSKOQO XANSTVA SO STORONI ROSSİİ İ TURKMENÇAYSKİE PEREQOVORI

V statğe qovoritsə o zaxvate Naxçivanskoqo xanstva i ob osnovnix aspektax sobitiy, veduhix k Turkmençayskim pereqovoram. Turkmençay-skie pereqovori vnovğ bili izuçeni na osnove arxivnix materialov. Avtor na osnove dokumentov, vpervie ispolğzovannix v statğe, issleđoval skri-tie storoni Turkmençayskoqo doqovora, razdelivşeqo Azerbaydcan na dve çasti.

Musa Guliyev

THE OCCUPATION OF NAKHCHIVAN KHANATE BY RUSSIA AND THE TURKMANCHAI NEGOTIATIONS

In the article it is talked about the occupation of Nakhchivan khanate and basic factors carrying to the Turkmanchai negotiations. Turkmanchai negotiations have been analysed on the basis of archives materials once again. The author on the base of documents used for the first time, in the article has explored secret sides of the Turkmanchai negotiations divideding into two parts Azerbaijan.

Rəyçi: Akademik İ.Hacıyev.